

УДК 338.43.02 : 338.24.021.8

Бородіна О.М., член-кор. НАН України

завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень

Прокопа І.В., член-кор. НААН України

головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень

Інститут економіки та прогнозування НАН України

СЕЛО І СЕЛЯНСТВО НА РОЗДОРІЖЖІ МОЖЛИВОСТЕЙ І ПЕРЕХРЕСТІ НАДІЙ

З позицій соціоекономіки оцінено процеси, які відбувалися в сільській місцевості та аграрному секторі економіки після набуття Україною політичної незалежності. Розкрито суперечливий характер аграрних трансформацій, соціальні наслідки реформ, проблеми, що нагромадились на пройденому етапі та потребують вирішення. Показано, що сьогодні вітчизняне село залишається ареною реформування суспільних відносин у трьох сферах: аграрній, суспільних послуг та місцевого самоврядування і що його майбутнє визначальною мірою залежатиме від того, наскільки повно в процесі реформ буде забезпечено реалізацію інтересів сільського соціуму та суспільства загалом.

Ключові слова: аграрна політика, аграрні трансформації, дуальна структура сільського господарства, зайнятість сільського населення, сільська інфраструктура, сільський розвиток, реформа самоврядування.

JEL: O15, Q18

Передісторія. В новітній період української історії вітчизняне селянство входило з великими надіями. До сільських проблем тоді була прикута значна увага суспільства. В останні роки існування Радянського Союзу багато зусиль докладалося для подолання продовольчої кризи, зокрема й через підтримку соціально-економічного розвитку села. У 1990 р. Верховна Рада УРСР, обрана вже на багатопартійній основі, ухвалила закон "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", яким закладалася правова основа формування сприятливої для села державної політики. Тоді ж було створено й Державний комітет із соціального розвитку села – центральний міжгалузевий орган державного управління з координації роботи міністерств і відомств щодо надання сільському населенню суспільних послуг, розвитку сільської інфраструктури та її ефективного використання.

Наприкінці 1991 р. (майже напередодні референдуму з проголошення незалежності України) відбулася всеукраїнська науково-практична конференція "Відродження українського села", де окреслювались напрями реалізації положень зазначеного закону. Тодішній стан села конференцією був охарактеризований як кризовий. Зазначалося, що однією з причин цього стали перманентні реорганізації, що здійснювались у колгоспно-радгоспний період, зокрема примусове укрупнення господарств, поділ сіл на перспективні та неперспективні, обмеження на ведення присадибного господарства, несправедливість в оплаті праці та соціальному забезпеченні селян. Називалась і глобальна причина: суспільство, виховане на пріоритетах індустріалізації, урбанізації та великого промислового виробництва, не забезпечувало еква-

лентного обміну між містом і селом, використовувало його як невичерпне джерело трудових, матеріальних і фінансових ресурсів. Відсталість соціальної інфраструктури, важкі умови праці та відчуженість селян від її результатів призвели до значного погіршення демографічної ситуації [1].

Забігаючи наперед, слід констатувати: дані 25 років тому оцінки стану села та процесів, які в ньому відбувалися, значною мірою справедливі і для пройденого періоду. Проте між ними існує сутнісна відмінність. Якщо раніше рушієм процесів, які спричинили негативні для села наслідки, були аграрна політика, побудована на комуністичній ідеології та командно-адміністративні методи її втілення, то в умовах переходу до ринкових відносин ці процеси нібито зумовлювались дією об'єктивних економічних законів. Насправді ж вирішальний вплив на них справили: на перших порах – інституційна пам'ять, дія неформальних норм, правил і ментальність провідників і реципієнтів реформ (сільського населення), а в подальшому – неконтрольоване домінування інтересів великого капіталу.

Слід зазначити, що в роботі конференції, крім представників науки, брали участь керівники міністерств і відомств, відповідальних за розвиток галузей агропромислового виробництва та надання послуг сільському населенню. У виступах вони розкривали бачення і плани відповідних органів щодо розвитку своїх видів діяльності на селі. Думки місцевих органів влади та самоврядування, суб'єктів господарювання на селі висловлювали керівники обласних, районних та сільських рад, сільгоспідприємств, фермери. Ключові положення їхніх виступів знайшли відображення в рекомендаціях конференції, отже, репрезентували переважаючу на той час позицію в суспільстві.

Після набуття незалежності в Україні здійснювались певні кроки з реалізації зазначеної позиції. На початку 1990-х років на виконання закону "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" було прийнято понад 10 урядових постанов. У 1994 р. Верховна Рада України схвалила Концепцію Національної програми відродження села на 1995–2005 рр., яка стала основною для розроблення проекту Національної програми розвитку агропромислового виробництва і відродження села на 1996–2005 рр. Проте ні ця програма, ні її наступна версія, розрахована на 1999–2010 рр., так і не були затверджені. Сьогодні це можна пояснити принаймні двома обставинами. По-перше, зазначені документи, як і закон, розроблялися в умовах, коли система управління національним господарством була ще зорієнтована на використання командно-адміністративних методів, а вони переставали діяти. По-друге, у 1990-ті роки країну охопила економічна криза, що надзвичайно негативно позначилась саме на аграрному секторі. Залунали обвинувачення в необґрунтованості намічених реформ, безпідставності курсу на "фермеризацію" сільського господарства, який, хоч і дуже обережно, окреслювався у згаданих проектах програм, тощо.

Отже, на той час Україна фактично стояла перед необхідністю вибору майбутньої моделі аграрного устрою, від якого залежала й доля села. Йшлося про те, чи зможе країна отримати стабільне продовольче самозабезпечення і безпеку продовольства, збереження навколишнього середовища та соціальних стандартів на селі, розвиток поселенської мережі та суспільного контролю над територією, чи обмежиться розв'язанням поточних завдань. На жаль, ні політики,

ні найбільше зацікавлені верстви населення (зокрема, "аграрна еліта", науковці, селяни), ні широкий громадський загал до кінця не усвідомлювали визначального значення цього вибору і не були готові до відповідальних рішень та дій.

На перехресті аграрних трансформацій. Світовий досвід показує, що суспільний інтерес в аграрній сфері найповніше реалізується, коли домінуючим типом сільськогосподарського виробництва є індивідуальне (сімейне) господарювання, коли функції власника засобів виробництва і виробленої продукції, організатора та працівника максимально поєднані. При цьому використовуються й інші форми: оренда, залучення найманих працівників, партнерство (кооперування) тощо. Метою переходу до ринкових відносин в аграрному секторі України проголошувалось подолання відчуженості виробника сільськогосподарської продукції (селянина) від засобів виробництва і результатів своєї праці, але ця мета, на жаль, і досі не досягнута.

Перебіг ринкових аграрних трансформацій в Україні досліджено достатньо повно [2–5]. Зазвичай виділяють два їх етапи: перший – 1991–1999 рр. і другий – після 2000 р. Під час першого етапу в основному зберігалася система соціально-економічного розвитку села дореформеного періоду. Водночас були створені передумови для роздержавлення і приватизації землі та іншого майна колективних і державних сільськогосподарських підприємств та їхньої реорганізації. Найголовніша з них – забезпечення можливості отримання селянами земельних ділянок у приватну власність. Колгоспи і радгоспи реформувались у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), що розпайовували передану їм у користування землю і власне майно між своїми членами. Власники пайів отримали право вийти з господарства й організувати виробництво на власний розсуд, зокрема створювати індивідуальні (сімейні) господарства. Проте останнє стримували: відсутність у селян досвіду самостійного господарювання та належних методичних напрацювань щодо утвердження сімейного укладу в перехідній аграрній економіці, несприятлива економічна ситуація в країні, несхвальне ставлення до "одноосібників" чиновництва і певної частини членів сільських громад. На кінець 1999 р. в Україні було реально реорганізовано не більше 10% сільськогосподарських підприємств.

Повільно реформувалися й економічні механізми функціонування аграрного сектора, загострювалася загальноекономічна криза. В умовах галопуючої інфляції у 1992–1993 рр. відбулося безпрецедентне зростання цінового диспаритету. Якщо у 1990 р. для придбання 1 т дизпалива треба було продати 0,2 т зерна пшениці, то у 2003 р. – 4,6 т, а у 2004 р. – 6,0 т, тобто, відповідно, у 23 і 30 разів більше. Подібне відбувалося і з закупівлями мінеральних добрив, інших виробничих ресурсів. Збіг несприятливих обставин призвів до обвального спаду сільськогосподарського виробництва. У 1999 р. обсяг валової сільськогосподарської продукції в усіх категоріях господарств становив 49% від рівня 1990 р., у тому числі в сільськогосподарських підприємствах – 28%. У господарствах населення обсяги виробництва збереглися майже на рівні 1990 р. (98%).

У 2000 р. розпочався другий етап аграрних трансформацій, який пов'язують із грудневим 1999 р. Указом Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Земельні паї трансформувалися у приватні земельні ділянки, власники сертифікатів на право власності на земельну частку (пай) обмінювали їх на державні акти на право

приватної власності з виділенням земельних ділянок в натурі. При цьому частина селян вилучала свої ділянки з метою самостійного господарювання: приєднання до особистого селянського господарства чи створення фермерського господарства. Колективні підприємства ліквідовувалися і на основі їхніх виробничих фондів та приватних земельних ділянок селян створювалися товариства з обмеженою відповідальністю, сільськогосподарські виробничі кооперативи, акціонерні товариства тощо. Таким чином формувалася дуальна структура сільського господарства, у якій виділялись два типи (сектори) виробників сільськогосподарської продукції – корпоративний (сільськогосподарські підприємства) та індивідуальний (фермерські господарства і господарства населення) [6].

На обох етапах аграрних трансформацій заходи державної політики орієнтувалися на відродження великотоварного виробництва. Поряд із традиційними виробничими дотаціями для сільськогосподарських підприємств були запроваджені: пільгові кредити (часткова компенсація ставки за кредитами комерційних банків), підтримка цін через заставні закупівлі зерна та інтервенційні операції, низькі відсоткові ставки на лізинг сільськогосподарської техніки, постачання пального та добрив за цінами, нижчими від ринкових, податкові пільги. Переважна кількість цих заходів не була доступною малим і середнім виробникам корпоративного сектора та особистим селянським господарствам.

У 1999 р. було запроваджено фіксований сільськогосподарський податок (ФСП). Він замінив понад десять різних податків і платежів (згодом частина з них була відновлена), ставши досить помірним податковим навантаженням і зручною формою оподаткування для тих, хто нею користується. При переході на фіксований сільськогосподарський податок податковий тиск на сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства зменшився у 3–4 рази. Непряма державна підтримка товаровиробників здійснювалася також через спеціальні механізми використання податку на додану вартість (ПДВ). Стимулювалась експортна діяльність через імпорتنі тарифи і квоти, експортні субсидії.

З 2004 р. в аграрному секторі економіки почали розвиватися процеси, які характеризують третій етап трансформаційних змін – інтенсифікацію аграрного виробництва на основі концентрації сільськогосподарської землі та майна [7]. Це стало наслідком незавершеності інституційних трансформацій, що відкрила можливість встановлення тіншового контролю над розподілом майна колишніх колективних господарств і сільськогосподарських земель, формування тіншового ринку землі. Концентрація землі через її оренду та купівлю-продаж здійснювалась шляхом консолідації великих земельних масивів у руках окремих юридичних і фізичних осіб. На цих масивах за рахунок залучення індустріального та торгово-фінансового капіталу сформувалися горизонтально та вертикально інтегровані, експортоорієнтовані структури – агрохолдинги, які зайнялися багатопрофільними операціями (від постачання ресурсів, первинного виробництва – до переробки і експорту) на десятках і сотнях тисяч гектарів орендованих земель.

За відносно короткий час (одне десятиліття) агрохолдинги стали домінуючою формою господарювання в корпоративному сегменті аграрного сектора. За оцінками, у 2014–2015 рр. вони контролювали приблизно 40% сільськогосподарських підприємств, які, формально зберігаючи юридичну самостійність, перетворились у їхні сільськогосподарські підрозділи, і таку ж частку

земельних угідь, що оброблялись сільгоспідприємствами. Ці формування виробляють і реалізують приблизно половину озимої пшениці, понад половину кукурудзи й ріпаку, третину соняшнику, три чверті цукрових буряків, а також понад 80% м'яса птиці від загального обсягу виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Водночас діяльність агрохолдингів найбільше призвела до розбалансування системи "сільське господарство – село". Агрохолдинги монополізували вигоди від міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією і продовольством, найбільше виграють від податкових пільг і преференцій, призначених нібито для всієї сільськогосподарської галузі, отримують надприбутки від виснажливого використання природо-ресурсного, людського та інфраструктурного потенціалів села. Фактично ці структури присвоюють і значною мірою виводять за межі аграрної сфери вартість, яка могла б служити джерелом повноцінного відтворення її природо-ресурсного і виробничого потенціалів та сільського життєвого середовища, збереження довкілля і підвищення якості життя населення.

Натомість розвиток сімейного типу господарювання, представленого в основному особистими селянськими господарствами (ОСГ), у трансформаційний період гальмувався консервуванням ставлення до них як до "підсобних" і "неперспективних". Це знайшло відображення у формуванні ринкової інфраструктури, зорієнтованої в основному на обслуговування великотоварного виробництва; системи державної підтримки аграрного сектора, до якої селянські господарства практично не мали доступу; нехтуванні потребами цих господарств у модернізації виробництва та якісному поліпшенні людського капіталу, отриманні справедливих цін, захисті економічних та соціальних інтересів.

Зазначене, а також узаконення статусу фермерських господарств як юридичних осіб (що ускладнило процедури їх реєстрації, обліку, звітності тощо) фактично заблокували становлення сімейного фермерського укладу, який є основою сільськогосподарських систем розвинених країн світу. Чисельність фермерських господарств в Україні у 2005–2015 рр. "заморозилась" на рівні близько 40 тис., що є мізерним показником порівняно з країнами – членами ЄС та іншими державами. Частина фермерських господарств намагається копіювати структуру виробництва і методи господарювання великих сільгоспідприємств, інші, як і певний прошарок ОСГ, віднаходять можливість працювати на задоволення потреб локальних продовольчих ринків. Основна ж маса ОСГ виявилась витісненою в економічно невігідні сфери сільськогосподарського виробництва і веде його в основному з метою продовольчого самозабезпечення та продажу надлишків продукції для поповнення грошових надходжень сімей.

На роздоріжжі соціальних можливостей. У дореформений період колгоспи та радгоспи виконували роль "соціальної парасольки" для села. Вони забезпечували можливість практично повної зайнятості працездатного сільського населення як завдяки веденню багатогалузевого сільськогосподарського виробництва, так і через розвиток несільськогосподарських видів діяльності; в останні роки гарантували й прийнятний рівень оплати праці. Правда, багатьох селян, особливо молодь, така зайнятість не влаштовувала і вони мігрували у міста. Ці ж сільгоспідприємства надавали селянам допомогу в житловому будівництві, отриманні суспільних послуг, брали участь у розвитку сільської інфраструктури. Підтримуючи їх функціонування, навіть якщо вони були збит-

ковими, держава специфічним способом виконувала свої зобов'язання щодо соціального захисту громадян, які проживали у сільській місцевості.

Автори ринкового реформування аграрного сектора над долею соціальних функцій сільгосп підприємств особливо не замислювались. Вважалося, що більшість з цих функцій, зокрема пов'язаних з наданням суспільних послуг та розвитком місцевої інфраструктури, отримавши державне ресурсне забезпечення, перейдуть до органів виконавчої влади та самоврядування; частина ж послуг виокремиться в самостійні види діяльності й надаватиметься на платній основі.

Як уже згадувалось, на першому етапі аграрних трансформацій колгоспи, радгоспи, а згодом і колективні сільгосп підприємства ще продовжували, хоч і дедалі меншою мірою, виконувати роль "соціальної парасольки". Проте економічна криза змушувала їх жорстко обмежувати цю роль. Через обвальне скорочення аграрного виробництва, ліквідацію підрозділів неаграрного профілю в сільгосп підприємствах чисельність їх працівників у 1990-ті роки скоротилась майже на 1,7 млн осіб, або на 38%. Через скорочення персоналу на міських підприємствах та організаціях позбулись роботи і, відповідно, заробітків і багато сільських жителів, які там працювали. Виникла потужна хвиля трудової міграції, погіршилися демографічна ситуація, морально-психологічний стан у сільських громадах тощо. Міграція зменшила контингенти споживачів суспільних послуг, а зубожіння селян знизило попит на платні послуги; ці явища призвели й до скорочення мережі підприємств і закладів сфери обслуговування на селі.

На другому етапі аграрних трансформацій функція сільського розвитку була остаточно відділена від виробничої, зокрема і для того, щоб якнайбільше заінтересувати залучення у сільське господарство зовнішніх інвесторів. З цією ж метою кошти бюджетної підтримки аграрного сектора спрямовувались на надання преференцій корпоративному сегменту, а сімейне господарювання та сільська інфраструктура були практично усунуті з поля зору державної аграрної політики. Більшість селян опинились у сфері неформальної зайнятості, об'єкти соціально-культурного та побутового призначення були безоплатно передані органам самоврядування, проте без відповідного фінансування на їх утримання. Запровадження безпрецедентно пільгового оподаткування сільськогосподарських підприємств фінансово "знекровило" місцеві бюджети на селі. Усе це значно послабило можливості сільських громад впливати на ситуацію в селах, відкрило доступ для захоплення і неконтрольованого використання сільських територій (особливо земельних ресурсів) крупним капіталом неаграрного походження.

Таким чином, проблеми розвитку села фактично були "винесені за дужки" аграрної реформи. Правда, було ще зроблено декілька спроб призупинити деградацію села через загальнодержавні рішення. Указами Президента України у 2000 р. схвалені Основні засади розвитку соціальної сфери села, а у 2002 р. затверджена Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року. Проте вони залишились без належних механізмів реалізації та фінансового забезпечення. Подібне сталося і з затвердженою 2007 р. Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року. Основний її зміст стосувався нарощення аграрного виробництва і лише незначною мірою – підвищення рівня добробуту та доступу сільського населення до соціальних послуг. Найактуальнішому ж завданню – диверсифікації економіч-

ної діяльності та розширенню сфери прикладання праці на селі належна увага у Програмі не приділялася. Виконання Програми загалом не забезпечувалося необхідними ресурсами в повному обсязі, а фінансування проектів сільського розвитку у зв'язку з кризою 2008 р. в її рамках було зупинено.

Найвідчутнішим негативним наслідком українського варіанту переходу сільського господарства і села "до капіталізму" стало руйнування сфери прикладання праці сільського населення. У 1990-ті роки це було пов'язано з економічною кризою, яка супроводжувалась спадом виробництва в сільськогосподарських та інших підприємствах, де працювали сільські жителі, і відповідним звільненням працівників. У подальшому ж сільгосппідприємства скорочували чисельність працюючих, звужуючи спеціалізацію та інтенсифікуючи виробництво. Упродовж 2001–2010 рр. при нарощуванні обсягів виробництва кількість зайнятих у корпоративному сегменті аграрного сектора зменшилась на 1,9 млн осіб, тобто більше, ніж у попередньому десятилітті в умовах спаду. Вивільнені особи частково переміщалися у фермерські та головним чином – в особисті селянські господарства, а загальна кількість та частка зайнятих в аграрному виробництві зменшувалась (табл. 1).

Таблиця 1

Зайнятість населення в аграрному секторі України, 1990–2014 рр.

Показник	1990	2000	2010	2014*
Усього зайнято в сільському, лісовому і рибному господарстві, тис. осіб	5022,8	4334,1	3115,6	3091,4
Частка у загальній чисельності зайнятого населення, %	19,8	21,5	15,4	17,1
Із загальної кількості працівників сільського, лісового і рибного господарства зайнято:				
– в підприємствах, установах та організаціях:				
тис. осіб	4344,8	2681,6	768,2	573,3
%	86,5	61,9	24,6	18,5
– у фермерських господарствах				
тис. осіб	–	71,5	98,4	94,8
%	–	1,6	3,2	3,1
– в господарствах населення				
тис. осіб	678,0	1581,0	2249,0	2423,3
%	13,5	36,5	72,2	78,4

* Показники не враховують даних щодо тимчасово окупованих територій України.

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників "Економічна активність населення України" та "Сільське господарство України" за відповідні роки.

Зменшення частки зайнятих у сільському господарстві відповідає загальноосвітовим тенденціям розвитку цієї галузі та вважається позитивним явищем, якщо супроводжується поширенням неаграрних видів діяльності на селі. Проте в Україні в аналізований період неаграрний сегмент сільської сфери прикладання праці згортався. Кількість промислових виробництв (включаючи підсобні цехи і промисли), будівельних, транспортних, рекреаційних та інших підприємств і організацій, розташованих в сільській місцевості, зменшилась більше, ніж удвічі, а частка сіл, у яких не було ніяких суб'єктів господарської діяльності, зросла від 18 до 34%. Визначальною характеристикою прикладання праці сільського населення стала неформальна зайнятість, якою у 2014 р. було охоплено 43% працюючого населення. Переважну її частину становлять зайняті в особистих селянських господарствах.

Праця у сільському господарстві за наймом дедалі більше стає для сільського населення або малодоступною або малоприйнятною. Сільгосп підприємства, що використовують найновіші технічні засоби та технології, часто уникають брати на роботу місцевих жителів, пояснюючи це тим, що вони або не мають потрібної підготовки, або не надто дисципліновані чи віддані компанії ("господарю"), або відволікаються на вирішення проблем свого домогосподарства. Заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві, незважаючи на зростання, залишається однією з найнижчих: у 2014 р. вона була на 27% нижчою, ніж у середньому серед видів економічної діяльності, та на 36% нижчою, ніж у промисловості. Що ж стосується зайнятості в особистих селянських господарствах, то вона є *самозайнятістю без реєстрації*. Члени цих господарств фактично виключені зі сфери трудового законодавства і соціального захисту. Вони можуть брати участь у системі пенсійного та інших видів соціального страхування на добровільних засадах, але умови такої участі роблять її практично неможливою. "Другосортність" зайнятості в ОСГ відштовхує молодь від сімейного господарювання на землі.

За даними статистичної звітності загальний рівень матеріального добробуту сільського населення сьогодні хоч і нижчий, але не надто сильно відрізняється від міського. Середньомісячні *грошові доходи* сільських домогосподарств у розрахунку на 1 члена домогосподарства в 2014 р. були на 17% нижчими, ніж у містах. Проте вони частково компенсувалися використанням продуктів, отриманих у власному господарстві, внаслідок чого вартість *сукупних ресурсів* у розрахунку на 1 члена домогосподарства на селі була на 8% нижчою, ніж у міських поселеннях. Водночас структури витрат населення у сільській місцевості і міських поселеннях різняться більше. У селах помітно вища частка витрат на харчування (55 проти 50%) і нижчі частки витрат на відпочинок і культуру (0,8 проти 2,2%), освіту (0,7 проти 1,3%), товари і послуги комунального призначення (7,4 проти 10,3%), що свідчить про нижчу якість життя.

У сфері життєзабезпечення на селі в аналізованій період мали місце в основному негативні зміни. Відмежування суб'єктів господарювання в аграрному секторі від участі в утриманні та будівництві об'єктів інженерної та соціальної інфраструктури, недостатнє фінансування навіть поточних витрат закладів соціального призначення з бюджету призвели до погіршення якості суспільних послуг і умов доступу до них сільського населення. Згортались мережі закладів соціально-культурного призначення: шкіл, дошкільних установ (правда, в останні роки їх кількість почала зростати), закладів охорони здоров'я, культури (табл. 2). Так, кількість шкіл у розрахунку на 100 сіл у 2014 р. зменшилась порівняно з 1990 р. на 17%, клубів і будинків культури – на 21%. Кількість закладів охорони здоров'я зменшилась всього на 5%, але це завдяки відносній стабільності мережі фельдшерських пунктів; кількість же дільничних лікарень та амбулаторій скоротилась до мінімуму. Збільшується на селі чисельність торговельних закладів, які відкривають приватні особи. Але при цьому зростає й кількість сіл, де немає жодного такого закладу: у найменших поселеннях їх не вигідно утримувати, товари у ці населені пункти періодично доставляють пересувні магазини, працівники соціальних служб, інколи – поштарі.

У 1990-ті роки відбувся істотний спад житлового будівництва на селі, але його обсяги після 2000 р. почали збільшуватися і в розрахунку на 1000 жи-

телів майже на 15% перевищили рівень 1990 р. Нове житло зводиться в основному у приміських та передміських зонах (у 2014 р. на Київську область, наприклад, припадала третина усього житла, введеного в дію у сільській місцевості), а в сільській "глибинці" житлове будівництво майже не велось. Водночас частка житлових будинків, які використовуються сезонно, збільшилась із 3,5% у 1995 р. до 5,7% у 2014 р., а тих, що не використовуються, – відповідно, з 2,1 до 10,2%. Щодо інженерної інфраструктури, то досить успішно відбувалась розбудова газопровідних мереж. Частка сіл, що користуються мережевим газом, зросла від 9% у 1990 р. до 54% у 2014 р. Натомість кількість сіл, які мали водопроводи, зменшувалась (табл. 2). Правда, частка житлових будинків з механічною подачею води зростала, досягнувши 33% у 2014 р., але це відбулося в основному за рахунок влаштування індивідуальних систем водопостачання.

Таблиця 2

Забезпечення сіл закладами соціального призначення та інженерними мережами 1990–2014 рр.

Показник	1990	2000	2005	2014**
Загальноосвітні школи всього, <i>од.</i>	15096	14916	14066	12101
у розрахунку на 100 сіл, <i>од.</i>	53	52	49	44
Дитячі дошкільні заклади всього, <i>од.</i>	12608	8896	6755	9075
у розрахунку на 100 сіл, <i>од.</i>	44	31	24	33
Заклади охорони здоров'я всього, <i>од.</i>	19481	19469	19106	17790
у розрахунку на 100 сіл, <i>од.</i>	68	68	67	65
Клуби і будинки культури всього, <i>од.</i>	20297	17727	16030	15290
у розрахунку на 100 сіл, <i>од.</i>	71	62	56	56
Діючі за призначенням торговельні заклади всього, <i>од.</i>	51406	46422	61023	66527
Кількість сіл, що не мають торговельних закладів, <i>од.</i>	3475	6803	7292	8119
Відділення зв'язку, <i>од.</i>	11818	11572	11641	10202
Чисельність сіл, до яких підведено газопроводи, <i>од.</i>	2498	7596	10318	14733
їх частка у загальній кількості, %	9	27	36	54
Кількість сіл, у яких є водопроводи, <i>од.</i>	...	6651	6360	4709
їх частка у загальній кількості, %	...	23	22	17

* Без урахування тимчасово окупованих територій.

Джерело: складено за даними статистичних збірників "Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України" та Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Справжнім лихом для села стало катастрофічне погіршення стану дорожньо-транспортної мережі. Переважна кількість сільських доріг з твердим покриттям була споруджена понад 20, а деякі й 30–40 років тому і в останні півтора-два десятиліття майже не ремонтувалася. Особливої шкоди їм завдає велико-ваговий автотранспорт, який використовують агрохолдинги. Він руйнує не тільки тверде покриття доріг: є випадки, коли після проїзду такого транспорту сільськими вулицями з'являються тріщини у фундаментах та стінах розташованих обабіч будинків. Руйнація дорожньо-транспортної мережі створює труднощі як для диверсифікації та розвитку господарської діяльності на селі, так і для реалізації програм реформування галузей соціальної сфери (насамперед охорони здоров'я та освіти), унеможливаючи доступ до закладів вищих рівнів обслуговування, розташованих в інших поселеннях.

Таким чином, позитивні зрушення в системі життєзабезпечення на селі відбулися у приватному секторі житлово-комунального господарства і були забезпечені громадянами, які мали необхідні для цього фінансові ресурси. Значна частина будинків у приміських селах та рекреаційних зонах ("друге житло", заміські маєтки, дачі) збудовані заможними міськими жителями та будівельними компаніями з метою подальшого продажу. Покрашували житлово-побутові умови і ті сільські жителі, які мали достатні доходи від сільськогосподарської діяльності (керівники та спеціалісти сільгоспідприємств, успішні власники фермерських і товарних особистих селянських господарств тощо), роботи у позааграрній сфері, трудової міграції тощо. Негативні ж зміни стосуються транспортної та соціальної інфраструктури села і пов'язані з недоліками в діяльності державних установ і закладів, а також бізнесових структур. Зміни свідчать також про те, що збільшились відмінності у якості життя між: а) різними верствами сільського населення, насамперед тими, що зайняті переважно малоприбутковою діяльністю в аграрній сфері (умови життєзабезпечення погіршились) та пов'язаних з іншими видами діяльності (умови поліпшились); б) різними типами сільських поселень – приміськими і рекреаційними, а також селами – центрами адміністративних і виробничих утворень (умови поліпшились) і периферійними селами (умови погіршились).

Відмежування корпоративного сегмента сільського господарства від участі у розвитку сільських територій супроводжувалось такою ж тенденцією в діяльності міністерства, відповідального за формування і реалізацію аграрної політики держави. Після об'єднання на початку 1990-х років Державного комітету із соціального розвитку села з тодішнім аграрним міністерством останнє стало "головним органом з питань комплексного розвитку сільських територій", про що йшлося в Положенні про Міністерство аграрної політики України (2006 р.). У складі Міністерства діяв і відповідний департамент. Проте з часом функції з реалізації програм і заходів, повноваження з координації діяльності інших органів влади щодо розвитку села Мінагрополітики почало перекладати на інші міністерства й відомства. Сфера компетенції його профільного департаменту звужувалась і він був об'єднаний з департаментом з питань освіти і науки. Згодом із назви об'єданого департаменту зникла й згадка про село. В останньому Положенні про Міністерство аграрної політики і продовольства України (затверджене 25.11. 2015 р.) у переліку сфер, де воно визначене головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, сільський розвиток (або розвиток сільських територій) відсутній. Правда, в одному із трьох основних завдань із забезпечення формування та реалізації державної політики сільські території згадані як складова "сфери агропромислового виробництва". Отже, Україна є "унікальною країною", де державне регулювання сільського розвитку не належить до головних функцій аграрного міністерства.

Новітнє перехрестя. Сьогоднішнє село залишається ареною реформування суспільних відносин щонайменше у трьох сферах: аграрній; продукування і надання суспільних послуг; місцевого самоврядування і територіальної організації влади. Оскільки ж реформи відбуваються на тлі незавершеного переходу від "соціалістичної" до "капіталістичної" системи господарювання, то вони супроводжуються вирішенням протиріччя між забезпеченням реалізації інтересів сільського населення (і суспільства загалом) щодо існування на

сільських територіях та прагненнями великого капіталу до отримання рентних надприбутків.

В аграрній сфері змагання ведеться за кінцевий результат вирішення двох ключових проблем: "завершення земельної реформи" і збереження пільгового оподаткування виробників сільськогосподарської продукції, яке залишилось найвагомим видом підтримки аграрного сектора. "Завершення земельної реформи" ототожнюється зі скасуванням мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення і запровадженням їх ринкового обігу. За всіма дискусіями щодо цього стоїть доленосна для села відповідь на запитання: до кого врешті-решт перейдуть земельні ділянки, які селяни (або їх спадкоємці) отримали у процесі приватизації землі у кінці 1990-х – на початку 2000-х років: до агрохолдингів чи хоча б частково до сімейних фермерських господарств? Що ж стосується пільгового оподаткування сільгоспвиробників, то переважно йдеться про переорієнтацію системи державної підтримки великотоварного аграрного виробництва на досягнення цілей сільського розвитку.

Наразі низка обставин вказує на те, що більше шансів щодо розв'язання зазначених проблем на свою користь має корпоративний сегмент аграрного сектора. Так, у великих сільгоспвиробників, тим більше у агрохолдингів, значно вищі фінансові можливості придбавати земельні ділянки при знятті мораторію на їх продаж, ніж у малих підприємств, фермерських чи особистих селянських господарств. Пропозиції щодо обмеження на продаж земель "в одні руки", участі у торгах представників держави та територіальних громад тощо навряд чи стануть запобіжниками для подальшої концентрації землеволодінь. Останні події свідчать і про те, що прихильники концентрації земельних ресурсів у власності великих агроформувань створюють додаткові бар'єри для доступу до ринку землі представників сімейного типу господарювання: ухвалені Верховною Радою зміни до законодавства з метою легалізації сімейних ферм виписані так, щоб ускладнити особистим селянським господарства можливість отримати цей статус і придбати землю для виробництва сільськогосподарської продукції.

Боротьба за збереження пільгового оподаткування у сільському господарстві, зокрема спеціального режиму справляння ПДВ, також точиться з метою консервації пріоритетного доступу великих агроформувань до непрямой бюджетної підтримки аграрного сектора. У 2016 р. були спроби скасувати цей режим і спрямувати ПДВ до бюджету. Але лобістам агрохолдингів за підтримки фермерських господарств вдалося добитися часткового повернення ПДВ сільгоспвиробникам і розгорнути кампанію з вимогою відновити спецрежим справляння цього податку в повному обсязі. А це означає, що перегляд системи підтримки аграрного сектора може бути відкладений.

Незважаючи на зазначене, зберігається можливість того, що на сучасному перехресті аграрного розвитку інтереси села будуть враховані повніше, ніж у трансформаційному періоді. У суспільстві дедалі гостріше усвідомлюється ризикованість надто поляризованої дуальної структури сільського господарства, соціальні та екологічні загрози подальшої холдингізації галузі. В середовищі особистих селянських господарств сформувалась група ринково орієнтованих виробників сільгосппродукції, які відповідають визначенням у світі критеріям сімейних ферм: за нашими [8] оцінками її чисельність досягає 20% загальної кількості ОСГ, тобто 700–800 тис. господарств. За умови створення

сприятливого інституційного середовища (щодо реєстрації, обліку та звітності, соціального захисту, економічної та організаційної підтримки тощо) вони можуть стати потужним чинником збалансування вітчизняної сільськогосподарської системи та зміцнення економічних основ сільського розвитку, зокрема, посилити становлення середнього класу на селі.

До подолання структурних деформацій в аграрному секторі, в тому числі різновекторності аграрного і сільського розвитку, зобов'язує й виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Вагомою подією стало розроблення Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на 2015–2020 роки, яка схвалена Національною радою реформ. Заходи з активізації сільського розвитку тут передбачено зосередити на таких трьох напрямках: 1) підтримка малих сільськогосподарських виробників; 2) підвищення якості життя та диверсифікація господарської діяльності у сільській місцевості; 3) сприяння сільському розвитку на базі громад. Ці напрями не лише відповідають основним засадам сільського розвитку в ЄС, але і вказують певні орієнтири для реалізації у сільській місцевості основних положень розпочатих в Україні нових реформ у сферах суспільних послуг та місцевого самоврядування.

Реформування сфери суспільних послуг намічено насамперед у галузях освіти та охорони здоров'я; відповідні зміни тут узгоджуються з положеннями реформи місцевого самоврядування. Розроблено Концепції реформ у зазначених галузях, підготовлено та подано до Верховної Ради проекти низки законів, спрямованих на реалізацію Концепцій. Реформа місцевого самоврядування просунулась більше: на початок 2016 р. було створено 159 об'єднаних територіальних громад. Основними результатами реформ, як засвідчують відповідні документи, повинні стати поліпшення доступності послуг і підвищення якості життя в усіх поселеннях, зокрема й сільських (табл. 3).

Таблиця 3

Основні положення Концепцій реформ місцевого самоврядування, освіти та охорони здоров'я, які стосуються якості життя на селі

Місцеве самоврядування	Освіта	Охорона здоров'я
<p>Забезпечення доступності та якості публічних послуг шляхом:</p> <ul style="list-style-type: none"> – надання основних видів послуг на території базової адміністративно-територіальної одиниці ("громади"), де проживає особа; – розвитку місцевої інфраструктури; – організації пасажирських перевезень на території громади; – управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти; – надання послуг швидкої медичної допомоги, первинної охорони здоров'я, з профілактики хвороб. 	<ul style="list-style-type: none"> • Структуризація загальної середньої освіти за рівнями: початкова, базова, старша; організація початкової освіти за місцем проживання дітей. • Демонізація: освіта може надаватись у закладах державних, приватних, у формах домашнього або індивідуального навчання. • Легалізація й узаконення індивідуальної педагогічної діяльності. • Багатоканальність фінансування. • Бюджетні кошти на отримання загальної середньої освіти спрямовуються надавачам послуг. 	<ul style="list-style-type: none"> • Зміцнення первинної медичної допомоги (сімейні лікарі – автономні суб'єкти ПМД; пацієнт вибирає сімейного лікаря). • Реформа мережі лікарень, усунення дискримінації між державними і недержавними закладами. • Багатоканальність фінансування. • Розподіл функцій покупців та постачальника послуг: закупівельне агентство. • Ліцензування діяльності лікарів та їх контрагування.

Джерело: складено за матеріалами відповідних документів.

Поліпшенню якості життя на селі мали б сприяти: *демонополізація послуг* (їх надаватимуть не лише державні, але й приватні заклади, а також ліцензовані спеціалісти, що працюють як приватні особи); *багатоканальність фінансування* – фінансові ресурси надавачів послуг формуватимуться за рахунок бюджетних асигнувань, внесків підприємств і організацій (наприклад, на медичне страхування працівників), споживачів платних послуг, інших джерел; реалізація принципу "бюджетні кошти йдуть за споживачем послуги"; інші новації. Є сподівання, що теперішні тіньові виплати споживачів ("спонсорські внески", "батьківська плата", "гонорари" тощо) легалізуються, проте частка населення у фінансуванні якісних послуг швидше за все зростає. Водночас викликає занепокоєння можливе передчасне запровадження змін, які мали б забезпечити вищу якість послуг, зокрема, нової хвилі оптимізації мережі (тобто скорочення чисельності) закладів обслуговування, їх вузькопрофільна спеціалізація, приватизація медичних установ. Неузгодженість цих заходів із загальною зміною ситуації на селі (відновленням дорожньо-транспортної мережі, кадровим забезпеченням освітньої та медичної галузей, органів самоврядування нових адміністративно-територіальних одиниць базового рівня ("громад"), підвищенням рівня доходів сільських жителів, без чого вони не долучаться до співфінансування послуг), призведе до погіршення якості життя у більшості сільських населених пунктів.

Як видно з табл. 3, основний обсяг освітніх, медичних а також адміністративних та інших публічних послуг за нової системи територіальної організації влади має надаватися населенню в межах нових адміністративно-територіальних одиниць, які створюватимуться в процесі об'єднання сучасних територіальних громад (сільрад, міськрад). Передбачається, що на території нинішніх сільських адміністративних районів утвориться по 3–4, а деяких – 1–2 "громади". Щоб заохотити сільради до об'єднання, їм обіцяють додаткові надходження до місцевих бюджетів, субвенції на розвиток інфраструктури; запевняють також, що не закриватимуть початкові школи, забезпечать доступність первинної медичної допомоги тощо.

Проте, пам'ятаючи наслідки попередніх реформ, сільське населення мало вірить, що саме лише об'єднання громад, навіть при перерозподілі бюджетних коштів, забезпечить поліпшення умов його життя. І на це є об'єктивні причини. Зарубіжний досвід свідчить про неефективність подібних реформ, якщо вони ґрунтуються суто на патерналістському підході до регулювання суспільних процесів. Тому в сільській місцевості модернізація самоврядування, територіальної організації влади і сфери суспільних послуг поєднується з реалізацією політики сільського розвитку на базі громад. Громади ж у сільському розвитку трактуються не як адміністративно-територіальні одиниці базового рівня, а як самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір (зазвичай у межах одного села), об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення економічного, соціального та екологічного становища, які створили для цього групу взаємодії і визначили лідера з числа його членів.

Сільський розвиток передбачає виведення громад на такий рівень, коли для підвищення добробуту вони стають здатними використовувати наявні місцеві активи та поєднувати їх із зовнішніми можливостями на засадах

партнерства, у тому числі з державою. Тільки таким чином можуть бути успішно реалізовані заходи і щодо зміни аграрної політики на користь забезпечення суспільних інтересів, і щодо реалізації реформ у сферах суспільних послуг та самоврядування. Рушійною силою розвитку тут стає ініціювання громадою рішень, які впливають на її життєдіяльність та екологічний прогрес. Участь громади має бути не формальною (псевдоучастю), а реальною, яка досягається через самоорганізацію селян.

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в умовах жорсткої конкуренції на світових агропродовольчих ринках аграрний розвиток в Україні неминуче буде пов'язаний з підвищенням інтенсивності виробництва, а отже, з подальшим скороченням зайнятості на сільськогосподарських підприємствах.

З багатьох причин доцільно не тільки нарощувати аграрний експорт, а й зберігати освоєність сільських територій як основу державницького підходу до аграрного і сільського розвитку в Україні. У цьому контексті необхідно:

- по-перше, створити умови для сільськогосподарської диверсифікації та альтернативних можливостей зайнятості на селі й у першу чергу підтримати сімейне фермерство, розвитку якого сприяв би полегшений доступ до ресурсів, особливо до землі, малого кредитування, вигідних ринків збуту тощо;
- по-друге, підтримати розвиток колективних дій та інших ринкових інтеграторів для підвищення товарності сімейних фермерських господарств, як за рахунок сільського господарства, так і інших видів економічної діяльності, що створило б додаткові можливості для отримання доходів сільським жителям там, де немає організованих сфер прикладання праці;
- по-третє, підтримати розвиток реального сільського самоуправління, особливо лідерства та багатоканального фінансування місцевих ініціатив. Розвивати сільську місцевість тільки "зверху" неможливо;
- по-четверте, – найважливіше, що створить можливості для реалізації місцевих ініціатив, – "реанімувати" дорожньо-транспортну мережу, забезпечити селян доступними телекомунікаційними послугами, якісним зв'язком, Інтернетом на базі широкосмугового доступу. Разом із тим необхідно забезпечити підключення до цих послуг місцевих відділень державних органів та бюджетних установ, що також вплине на якість життя селян і дозволить вийти на новий рівень спілкування населення з державою: отримувати довідки онлайн, не витрачаючи час на дорогу до міста або районного центру, сплачувати податки і здійснювати інші платежі та покупки, не виходячи з дому, отримати доступ до освітніх ресурсів і безмежного спілкування тощо. При цьому для користувача не повинно бути ніякої різниці, у якій місцевості він проживає, – міській чи сільській.

Формування та реалізація в Україні державницького підходу до політики аграрного та сільського розвитку на базі громад може змінити негативний вектор руху вітчизняного села на новітньому перехресті можливостей і відкрити надії для його модернізаційного відродження в інтересах усього суспільства.

Список використаних джерел

1. Рекомендації науково-практичної конференції "Відродження українського села" // Відродження українського села : матеріали наук.-практ. конф. 12–14 листопада 1991 р., Полтава. – К. : Урожай. – 1992. – С. 151–152.
2. *Онищенко О.М.* Формування та функціонування організаційної структури ринкового типу / О.М. Онищенко // Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції : монографія. – Ужгород : ІВА, 2006. – С. 170–179.
3. *Юрчишин В.В.* Аграрна політика в Україні на зламі політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси / В.В. Юрчишин. – К. : Наукова думка, 2009. – 366 с.
4. *Юрчишин В.В.* Сучасні аграрні перетворення в Україні. Ретроспективні нариси у трьох частинах / В.В. Юрчишин ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". – К., 2013. – 422 с.
5. *Гайдуцький П.І.* Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні / П.І. Гайдуцький. – К. : ТОВ "Інформаційні системи", 2015. – 448 с.
6. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуроров та ін.] ; за ред. В.М. Гейця, О.М.Бородіної, І.В. Прокопи ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.
7. *Borodina O.M.* Peculiarities of creation of extra large agricultural companies under conditions of insufficient legislative regulation in Ukraine [Електронний ресурс] // Superlarge farming companies: emergence and possible impacts. – 2007. – Доступний з : <http://agecon.lib.umn.edu/cgi-bin/view.pl>
8. *Прокопа І.В.* Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В. Прокопа, Т.В. Беркута ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К. 2011. – С. 129–130.

Надійшла до редакції 11.05.2016 р.

Бородіна Е.Н., член-корр. НАН України, зав. відомом економіки і політики аграрних трансформацій

Прокопа І.В., член-корр. НААН України, головний научний співробітник відомо економіки і політики аграрних трансформацій Інститут економіки і прогнозування НАН України

СЕЛО И КРЕСТЬЯНСТВО НА РАСПУТЬЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ И ПЕРЕКРЕСТКЕ НАДЕЖД

С позиций социэкономики оценены процессы, происходящие в сельской местности и аграрном секторе экономики после обретения Украиной политической независимости. Раскрыты противоречивый характер аграрных трансформаций, социальные последствия реформ, проблемы, накопившиеся на пройденном этапе и требующие решения. Показано, что сегодня отечественное село остается ареной реформирования общественных отношений в трех сферах: аграрной, общественных услуг и местного самоуправления и его будущее в значительной степени будет зависеть от того, насколько полно в процессе реформ сможет обеспечиваться реализация интересов сельского социума и общества в целом.

Ключевые слова: аграрная политика, аграрные трансформации, дуальная структура сельского хозяйства, занятость сельского населения, сельская инфраструктура, сельское развитие, реформа самоуправления.

O. Borodina, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Department Head

*I. Prokopa, Corresponding Member of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Chief Researcher*

Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine

**THE VILLAGE AND PEASANTRY AT THE JUNCTURE OF OPPORTUNITIES
AND THE CROSSROAD OF HOPE**

The authors provide a socioeconomic assessment of the processes that have taken place in rural areas and the agricultural sector after the establishment of Ukraine's political independence. They reveal the controversial nature of agrarian reforms resulted in the unnecessarily polarized dual structure of agriculture and the divergence between agricultural and rural development.

In agriculture, a division of activities between different groups of producers took place. Growing the high tech export oriented crops together with the profits from trading them were monopolized by the agricultural holdings. The marginally profitable production of labor-intensive products was concentrated in private farms, which are the most numerous representatives of the underdeveloped family-style farming. All that has restricted the resources for economic and social development of rural communities and led to a situation in which, with the growth of agricultural output, the rural areas are degrading.

The article shows that the Ukrainian village remains a scene of social reforms in three areas: agriculture, social services and local government. Its future will greatly depend on how well the process of reform will ensure the priority interests of rural community and the general public over the commercial goals of big business.

Keywords: *agricultural policy, agrarian reform, the dual structure of agriculture, rural employment, rural infrastructure, rural development, reform of local government.*

References

1. The recommendations of scientific-practical conference "Revival of the Ukrainian village (12–14 Nov., 1991). Kyiv: Urozhai [in Ukrainian].
2. Onyschenko, O.M. (2006). The formation and functioning of organizational structures of the market type. *The agrarian sector of Ukraine towards European integration* (p. 170–179). Uzhhorod: IVA [in Ukrainian].
3. Yurchyshyn, V.V. (2009). *Agricultural policy in Ukraine at the turn of eras. Historical and socio-economic essays*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Yurchyshyn, V.V. (2013). *Modern agrarian transformation in Ukraine. The retrospective essays in three parts*. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
5. Hajduts'kyj, P.I. (2015). *Agricultural reform of Leonid Kuchma in Ukraine*. Kyiv: TOV "Informatsijni systemy" [in Ukrainian].
6. Borodina, O.M., Heyets, V.M., Hutorov, A.O. [et all]. (2012). *The Ukrainian model of agrarian development and its socio-economic reorientation*. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
7. Borodina, O.M. (2007). *Peculiarities of creation of extra large agricultural companies under conditions of insufficient legislative regulation in Ukraine. Superlarge farming companies: emergence and possible impacts*. Retrieved from: <http://agecon.lib.umn.edu/cgi-bin/view.pl> [in English].
8. Prokopa, I.V., Berkuta, T.V. (2011). *Households in modern agricultural production and rural development*. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine [in Ukrainian].